

М.ШОҚАЙ КЕЛЕШЕК ТӘУЕЛСІЗ ТҮРКІСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ФОРМАСЫ ТУРАЛЫ

Келешек тәуелсіз Түркістанда болуы мүмкін қоғамдық және мемлекеттік түзілім туралы М.Шоқайдың жариялымдарындағы ойлары көп емес. Бұл, бірақ, біріншіден, тікелей мемлекеттік басқарудың құрылымы қандай болғаны дұрыс деген концепциялық деңгейде алғанда солай. Ал жалпы тәуелсіздік үшін курсеке араласа бастаған Петербургтағы кезеңдерінен бастап бұл жөніндегі ұлы құрескердің көзқарасы толық айқын болды деп айтуда болады. Екіншіден, Түркістан келешекте тәуелсіздік ала алған жағдайда ондағы жеке ұлыстар (қазактар, өзбектер, қырғыздар, түркімендер т.б.) тұтас бір унитарлық құрылым болғаны дұрыс па, өлде федерация, конфедерация түрінде болғаны жөн бе деген мәселе бойынша кесіп айта бермегендей. Ол, әрине, түсінікті де. Бұл, әсіресе, соңғысы ол кезде тікелей шешілуін күтіп тұрған мәселе емес еді.

Ақпан төңкерісі карсанындағы әртүрлі саяси қозғалыстарға араласып, патшалық жүйеге қарсы әртүрлі партиялардың жоспарымен таныс болуы, Алаш көсемдерімен тығыз байланыста карым-катынастары, мемлекеттік Думаның мұсылман бюросында Ә.Бекейхановтың ұсынуымен хатшылық қызмет атқарғаны, батыстың XYII–XYIII ғғ. демократиялық ойымен кен түрде танысып жүруй т.т. жағдайлар бұл бағыттағы саяси-

әлеуметтік тұрғысын бекітті. Сол бағыттағылар бір кезде өздерін «вольтершілдерміз» дейтін еді дейді ол кейінгі бір еске түсірулерінде.

Яғни, Алаш көсемдері де, солардың ішінде М.Шоқай да үлтynың келешектегі тәуелсіздікке жетуінің, жеткен күнде оны бекітіп іске асырудың бірден-бір жолы деп демократияны тандағаны белгілі. Бұл ешбір шұбә туғызбайтын факт. Өйткені, бұрын да жазып жүргеніміздей, патшалық монархиялық биліктің шенберінде үлттық құқықтардың ешқайсысы да іске аса алмайтынын олар жақсы білетін. Сондықтан төңкерістің нәтижесінде Ресейде демократиялық қоғамдық тәртіп орнағанда ғана тәуелді халықтар оған автономия түрінде кіру керектігі туралы тұрғы осыдан шығады. Бұл көзқарасын олар Алаш партиясының бағдарламасында анық көрсетті, онда демократиялық федеративтік Ресейдің мемлекеттік басқару формасы парламенттік республика болу керек делінген. Бағдарламаны қабылдаған құрылтайдың жұмысына М. Шоқайдың белсенді қатысқаны белгілі.

Бұдан көретініміз: алаш партиясы өз бағдарламасында Ресей үшін мемлекеттік басқарудың ең демократиялық, кең қолемдегі еркіндік бере алатын формасын қалайтындықтарын көрсетті. Яғни олар парламент депутаттарын сайлаудан

бөлек президентті сайлауды онша қаламаған. Өйткені сайланған халық өкілдерінен бөлек президентті сайлау, оны парламенттен тәуелсіз, ал кейде тіпті одан жоғарырақ өкілетті етуге жол ашуы мүмкін. Ал ондай жол өз тарапында президенттің жеке билігіне алып баруға онтайтын форма. Патша кезіндегі жеке биліктің зардабын жақсы білетін ұлттық дана басшылары осындаи қауіпті алдын ала көре білген деуге болады. Ал парламенттік республика ондай қауіптің жолдарын жабуға тиіс болатын.

Бұл тұрғыда Алаш қозғалысы көсемдері белгілі мағынада Орыс төңкерісшіл демократтарынан да ілгері кеткен деуге толық негіз бар. Оны орыс демократтарының, солардың ішіндегі ең белгілілері – А.Ф. Керенский мен П.А. Миллюковтардың саяси эволюциясы, саяси іс-әрекеттері көрсетті. Олардың көпшілігі орыс емес ұлттардың Ресей империясынан бөлініп, дербес мемлекет құруына карсы шыққандары белгілі. Ал бұл демократиялық дүниетанымның тұпказықтарының бірі. Және Ресейдің орыс емес халықтарының аумақтық автономия деңгейінде болу құқығын Уақытша үкімет, оның кейін басшысы болған Керенский де кезінде мойындаған болатын. Бірақ шет елде әміргерияда жүрген жылдары осы қайраткер ғана емес, тіпті оңшыл, солшыл социалистер де біртұтас, бөлінбейтін Ресей империясы пиғылымина ойысып кетті. Қыскасы, орыс демократтары шынайы демократиялық тұрғыдан белгілі кезенде кері шегініп, жарты жолда қалып қойды. Ал тұпқі мағынасында Ресей империясындағы орыс емес халықтардың ұлттық дербестігін мансұқ ету жалпы демократиялық әлеуметтік тұрғыға теріс айналу еді.

Түркістан халқының келешегін, оның бодандықтан құтылуының мемлекеттік, қоғамдық формаларын басқа жолдан көргендер де болғаны мәлім. Мұны өсіреле «Шуро-и-Улема» тобы мен «Шуро-и-Исламия» ұйымдарының бағыт-бағдарының айырмашылығынан-ак көруге болады. «Шуро-и-улема» бағытының өкілдері Түркістан халқының келешегін Шарифат зандарына негізделген қоғамдық жүйеден көрген еді. Егер осы талап қабылданса, олар Ресейдегі бұрынғы әлеуметтік, тіпті большевиктік жүйеге де мойынұснынуға даяр екендігін көрсеткен.

М.Шоқай және жақтастарының осындаи көніл-күйдегі топтармен түсіністікке жол табу үшін қаншалықты күш жұмсауға тұра келгендігі оның «Естеліктерінде..» айтылған. «Біздер, керек десеніз, материалистер, өзімізше «Вольтершілдер»

болдық. Біз алдыңғы қатарға саяси азаттық пен әлеуметтік шындық мәселелерін қойдық. Халықтың діни сеніміне аса зор құрметпен қарай отырып, біздер Шарифатты ұлтты азат ету құралы деп есептемедік», – деп жазды ол /1/.

Революцияның нәтижесінде Ресейде федеративтік парламенттік республика орнауы тиіс дейтін идеяға М.Шоқай мен оның жақтастары соғыс сәтке адалдық танытты. Олардың ұлттық тәуелсіздікке деген барлық мұраттары соған байланысты еді. Ақпан төңкерісінен кейін Уақытша үкіметтің ұйымдастыруымен өткен Құрылтай жиналышына, яғни Ресейде тұнғыш бостандық жағдайында өткен парламент сайлаудың Түркістан өлкесінен 33 кісі сайланған болатын.

Келешек Бұкілреспейлік Құрылтай жиналышы (парламент) Ресейді федеративтік республикалар одағы деп жариялайтынына сенді. Түркістан сол құраманың бір бөлігі, яғни аумақтық автономиялық тәң құқықты республикалардың бірі болады деп есептелген. Уақытша үкімет басшылары да солай болады деп есептеген. Бірақ Құрылтай жиналышы өзінің тұнғыш отырысына большевиктер басқарған Кенес үкіметі орнағаннан бір айдан астам уақыт кейін (1.02.1918) жинала алды. «Тағдыр бізге құрылтай жиналышына баруды бұйыртпады, – деп жазды М.Шоқай. 1918 жылғы қантарда кенес өкіметі дәуірінде өткен құрылтай жиналышының ашылуына біз бармадық, еліміз Түркістанда қалдық. Құрылтай жиналышы өзінің мәжілісінде Ресейдің республикалар федерациясы болғаны туралы ғана заң шығара алды. 6 қантар күні таңертең большевиктер оны таратып жіберді. Сол тұстағы Ресейдің қарамағындағы барша халықтар үміт күткен құрылтай жиналышы жойылып, мәңгілік құрыды. Біздің сол кездегі бір одаққа бірігеміз деген үмітіміз де мәңгілік үзілді...» /2/.

Бұкіл Ресейде демократиялық құштердің ақырында женіліс тауып, жаңа бір тоталитарлық құштің үстемдікке келуіне орыс демократтарының жартыкеш демократиялы тұрғыда болуы негізгі себеп болды деуге болар еді. Өйткені олардың өзі халықтың басым көпшілігінің ең көкейкесті мұдделеріне жауап бере алмады. Империялық пиғылдан толық арыла алмаған олар соғысты бітімгершілікпен аяқтаудың орнына оны женіске жеткенге дейін жалғастыра беруді үстенди. Шаруалар үшін жер мәселесін шешудің айқын жоспарын ұсына алмады. Сол себепті халықтың басым көпшілігі болған шаруалардың белсенді колдауына ие бола алмады. Ресейдің орыс емес

халықтарының Ресейден бөлініп, дербес мемлекет құруы мәселесінде де олардың басым көшпілігінің ұстанымы екішты болатын.

М.Шокайдын Ресей құрамындағы Түркістан автономиясы қандай болу керек екендігі жөнінде көзқарастары да осы парламенттік республика құрылымына сай болған. Яғни, *М.Шоқай мен оның жақтастары Түркістан автономиясының да мемлекеттік басқару формасы парламенттік республика болуы керек деп есептеген*. Оған оның «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» деген енбегіндегі мына сөздері дәлел бола алады деп ойлаймыз: «Біз құрылтайларымызда автономия туралы ашық айта алмадық. Тек ұлттық орталығымызда, облыстық комитеттерімізде көп талқылаған тақырыбымыз осы. Біз сол тұста автономияны былай тұсінетінбіз: Түркістанның дербес ел басқаратын мекемелері мен атқару органдары, яғни заң шығаратын парламенттік және іс жүргізетін үкіметі болуға тиіс деп ойлайтынбыз. Сыртқы саясат, қаражат, жол, әскери істер Бұқілреспей федерациясы үкіметінің ісі деп есептейтінбіз. Оқу-ағарту жұмыстары, жергілікті жолдар мәселесі, жергілікті мекемелер, заң және жер мәселелерінің бәрі жергілікті автономиялы үкіметтің ісі деп қарайтынбыз. Біз өсірепе жер мәселесіне ерекше мән беретінбіз. Әскери құрылғыс мәселесіне де едәуір елеулі өзгерістер енгізбекші едік. Мәселен, Бұқілреспей үшін құрылған әскери комисариатта болумен бірге түркістандықтардың әскери қызметін Түркістанда құрып, Түркістанда қалдыру біз үшін маңызды мәселе еді /3/.

Өзінің ұлттық өзгешеліктеріне өз заңдарын құра алатын, орталық билік органдарына да тен құқықта қатыса алатын, өз жері, өз қарулы күштері бар, өз істерін өзі басқаратын мұндай автономия ұлттық тәуелсіздікті шын мағынасында толық дерлік деңгейде қамтамасыз ете алар еді. Бұл, әрине, біз білетін Кенес Одағындағы өз білігі өзінде жоқ республикалар емес. Әрине, Кенестер одағы кезінде де одактас республикалар тен құқықты деп сөз жүзінде, яғни конституцияда жазылатын.

Парламентаризм принципіне, яғни халықты биліктің түпкі субъектісі деп тануға беріктік Түркістан халқының 1917 жылғы 26 қарашада Қоқанда ашылған IY-төтенше құрылтайында, оның шешімдерінде айқын көрінді. Құрылтайдың шешімдері бойынша «Түркістанды Ресей федеративтік демократиялық республикасымен біртұтас аумақтық автономия деп жарияладап, дегенмен

автономия формасын шешуді Түркістан Құрылтай жиналысының қарамағына қалдырады... /4/. Өз алдына Түркістан Құрылтай жиналысын шакыруды ол (М.Шоқай) «Ресейде үкіметтің жоқтығы себепті... Бұқілреспейлік құрылтай жиналысының үйымдастырылуы екіталаі» болып отырғанымен түсіндіреді /5/. Яғни бұл Бұқілреспейлік құрылтайға Түркістан өлкесінен сайланатын 33 депутаттан құралатын Түркістан Құрылтай жиналысы – заң шығарушы органы деп тану. Яғни халық сайлаған депутаттардың бірден бір заңды билік екенін мойындау. Соңдықтан да Түркістан халқының IY төтенше съезі Түркістан Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін билік жүргізу үшін Түркістан Уақытша Кенесі мен Түркістан халық басқармасын (үкіметін) сайлады. Яғни олардың түсінуінше Түркістан Құрылтай жиналысы – Түркістан мемлекетінің жоғарғы заң шығарушы билігі, ол өзінің алғашқы жиналысында үкіметті де құруы тиіс.

Халық тарапынан ешқашан сайланбаған, билікті тек қарулы күшпен тартып алған большевиктер партиясы ешқашан өз билігін уақытша деп атаған емес, оның заңсыздығын мойындаған емес. М.Шоқай демократиялық жүйелердің бір халықтың жеке топтарының ерекшелігіне сайси басқарудың да құрылымдары өзгеріп немесе соған бейімделуі тиіс екендігін ескеріп отырған. Түркістан түріктерінің жеке ұлыстарының өзгешеліктеріне қарай ондағы демократиялық мемлекеттің федеративтік болу мүмкіндігін де теріске шығармаған. «Яш Түркістан» журналының 1939 жылғы 116-117 сандарында басылған «Түрік бірлігі төңірегінде көтерілген орынсыз айтыска орай» деген мақаласында ол түрік бірлігін мәдени бірлік қана емес, мемлекеттік бірлік мағынасында айтқаны үшін айыптаған Аяз Исқақиға берген жауабында былай деп жазған: «...мен өзім және азшылықтағы түркістандықтар, тарихта Ресейдің басына бұрын-сондық көрмеген қара бұлт төңген кезеңді пайдаланып ұлттық географиялық (қаласаныз – «геосаяси») шарттар мүмкіндік берген шекара ішінде (Кавказия тәрізді маңызды және ұлы бірліктің конфедерациясы ма, жоқ әлде басқа бір түрдегі бірлескен мемлекет болса да мейлі) мейлінше ұлы «Түрік мемлекеттік бірлігінің» құрылуын ешқашан көзден таса еткен жоқтын», – деп жазды /6/. М.Шоқайдың жұбайы Мария Шоқай да өз естеліктерінде ол ... Швейцария мемлекетінің үлгісімен федерация құрғым келеді» дейтін деп жазады /7/.

Федерациялық құрылым, әрине, мемлекеттің демократиялық құрылышына, жалпы демократиялық мемлекеттік формаға қайши келмейді. Керісінше, ол демократиялық принциптің белгісі. Ол әрбір жеке адам, азамат болсын немесе жеке әлеуметтік топ болсын, олардың жекелік дербестігін, субъектілігін құрметтеудің түрі. Ондай құрметтеуге әрбір жеке адамнан бастап қандай да болмасын халық, топ, тайпа, тап т.т. принцип жүзінде лайықты деп қаралуы тиіс. Іс жүзінде тарихта бұл принцип көбінесе орындалған жок. Бірақ одан ол принциптің түпкі ақиқаттылығы жоғалмайды. «Жалпы адамгершілік және философиялық тұрғыдан алғанда, – деп жазды М.Шоқай, – жақсы халық, жаман халық деген ұғым жок. Халықтың бәрі бірдей. Бірақ саяси тұрғыдан алғанда – мәселе басқашалау. Бұл салада халықтар өзінің саяси дайындығына, жалпы дайындық деңгейіне қарай бірнеше топтарға бөлінеді. Әсіресе бұрынғы патшалық және қазіргі Кенес Ресей сияқты көп ұлттан құралған «құрама мемлекет» ішінде тенденциялық пен өзін-өзі билеу жолындағы құресп дәуірінде бұл айырмашылықтардың маңызы орасан зор... Біз қазіргі заманғы саяси құрылышы өзімізден өлдекейдегі озық, ұлken бір халықтың шенгеліне түсіп қалдық. Ол бізден анағұрлым бай, анағұрлым тығыз топтасқан әрі кай жағынан алғанда да бізден анағұрлым артық қаруланғанды» /8/. Өз сөзімен айтқанда «Вольтершіл», Руссоның, Канттың ойларына, тіпті Ницшениң идеясына да сілтеме жасап қана емес, сыни тұрғыда баға беріп отыратын М.Шоқайдың осы сөздерінің ар жағында тұтас бір философиялық негіз жатыр. Оның түпкі өзегі Руссада біршама нышандары көрінген, Канттың шығармашылығында метафизикалық мағынада өрбітілген адамның дүниеде болуының түпкі жолы, болу тәсілі еркіндік екендігі жайындағы идея. Тарихи дамудын қандай деңгейінде тұрмасын, адам еркіндікке үмтүлады. Егер ол өз еркіндігін қамтамасыз етуге жеткілікті деңгейде үйімдаспаған, біліктілігі тәмен, нашар қаруланған т.т. болса, бағынуға, тәуелділікке көнуі ықтимал. Белгілі бір кезенге дейін. Адамдардың өзін-өзі анықтауға деген құқығы осы адамдар болмысның түпкі өзегі еркіндік екендігінен шығатының бұрын да айтқанбыз. Егер философиялық, адамгершілік тұрғысынан адамдар, халықтар бірдей, тен болатын болса, ол тенденциялық топті табиғатының, адамдық мәнінің (сущность) бірдейлігінде. Яғни адам қандай деңгейде тұрмасын, бәрібір адам. Түпкі мәнділігі еркіндік болғандық-

тан олардың барлығының өзін-өзі билеуге, өзінің кім, қандай және қалай болатындығын өзі шешушеге қақылы. Ол, XVIII ғасырдағы «табиғи құқық» теориясы өкілдері айтқандай, адамнан ажыратуға болмайтын қасиет. Өйткені одан ажыраған адам болудан қалады. М.Шоқайдың «жаман халық», «жақсы халық», деген ұғымдар философияда жоқ деп отырғаны осы. Әрі бұл тұста философия да, адамгершілік те бір тұрғыда тоғысып тұр. Бұдан шығатын қорытынды: адамдарды адам ететін нәрсе – олардың қаншалықты деңгейде үйімдасқандығы, топтасқандығы, қаруланғандығы, күштілігі, әлсіздігі т.т. сондай белгілері емес, олардың адамгершілік деңгейі. Олай болса қазіргі заманғы шынайы гуманизм, егер ол бар болса, адамның осы түпкі құндылығын қастерлеуі тиіс. Бұқіл адамдарапалық, халықаралық, мемлекетаралық қатынастар осы принциптерге орнығы қажет.

ӘДЕБІЕТ

1. Есмагамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға. Алматы, 2008, 121-бет.
2. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Екінші том. Алматы. 1999, 318-бет.
3. Сонда. 289-бет.
4. Есмагамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға. Алматы, 2008, 129-бет.
5. Сонда. 129-бет.
6. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Екінші том. Алматы. 1999, 241-бет.
7. Сонда. 406-бет.
8. Сонда. 271-бет.

Резюме

В статье освещается вопрос о том, какую форму государственного правления для будущего независимого Туркестана М.Шоқай считал наиболее подходящей. Такой формой, как и деятели партии «Алаш», он рассматривал парламентскую республику. По мнению автора из всех форм демократического государства они избрали парламентскую потому, что именно она способна обеспечить гражданам наиболее широкие права и свободы и закрывает пути для перехода на авторитарный режим.

Summary

The question on what form of the state government for the future independent Turkestan M.Shokaj considered as the most suitable is taken up in the article. Such form, as well as activists of "Alash" party, he considered the parliamentary republic. According to the author from all forms of the democratic state they have selected parliamentary because it is capable to provide to citizens the widest rights and freedom and closes ways for transition to an authoritative regime.